

контексте "холодної війни". На фактичному матеріалі розглядається половинчатий ефект атеїстическої пропаганди в періодіці. Доказується підчинений статус республіканської преси. Уточнена роль партійно-державних структур в контролі над періодичними виданнями. Акцент зроблено на амбівалентному впливі преси на формування масового свідомства, цінностей і ідентичності в Україні.

Ключеві слова: радянська преса, газети, журнали, ідеологія, масове свідомство, ідентичність.

Kaganov Yu. O. Soviet press and construction of mass social consciousness in Ukraine (1950s – 1985)

The article is devoted to the phenomenon of the Soviet press in the context of ideological politics in Ukraine in 1950-80's. The features of republican, regional, large-circulation and other media, their quantitative and qualitative indicators, specific subscriptions and sales are considered on the basis of archival materials. The problems of censorship in the press, initiation of information and "fraud", Soviet language discourse are studied. The role of foreign press in Ukraine in the context of the "Cold war" is investigated. Piecemeal effect of atheistic propaganda in periodicals is considered on the factual. A subordinate status of the Republican press is proved. The role of the party-state structures in the control of periodicals is specified. Emphasis is placed on the ambivalent impact of press on the design of mass consciousness, values and identity in Ukraine.

Keywords: Soviet press, newspapers, magazines, ideology, mass consciousness, identity.

УДК 070(0.036):94(477)

А. В. Кожанов

СТАНОВИЩЕ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНИХ ДРУКОВАНИХ ВИДАНЬ НАПЕРЕДОДНІ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Стаття присвячена дослідженню політичних та економічних умов діяльності друкованих видань національно-демократичного спрямування напередодні проголошення незалежності України. Автором розглянуті деякі аспекти економічної кризи в республіці, їх деструктивний вплив на розвиток досліджуваної періодики, а також характер взаємовідносин влади та опозиційної преси. На прикладі окремих газет, висвітлено поширені методи боротьби консервативної частини керівництва Української РСР з редакційними колективами, які займали антирадянську позицію.

Ключові слова: Народний Рух України, незалежні газети, преса, Українська республіканська партія.

Суспільна демократизація та становлення української державності відбувалися за широкої інформаційної підтримки національно-демократичної преси, яка в певній мірі впливала на світоглядні позиції населення республіки, висвітлювала основні питання державотворення. Друковані видання Народного Руху України, Української республіканської партії, низка незалежних газет протягом 1991 р. торкнулися ряду надзвичайно важливих подій у житті країни, серед яких два референдуми, спроба державного перевороту ДКНС та ін.

Наукове осмислення ролі преси у вищезазначених процесах завдання складне й багатогранне. У контексті проблеми політичної ролі та становища преси на зламі 80-х – 90-х рр. ХХ ст. на увагу заслуговують роботи вітчизняних науковців і журналістів В. Деревінського [1], В. Здоровеги [2], В. Кіпіані [3], С. Костилюєвої [4]. Водночас, відкритим залишається питання про умови функціонування національно-демократичної преси напередодні проголошення незалежності України, оскільки в цей час відбуваються вирішальні для життя країни суспільно-політичні трансформації, що визначили подальший вектор розвитку держави й преси зокрема.

Метою пропонованої розвідки є вивчення умов діяльності друкованих видань національно-демократичного спрямування напередодні проголошення незалежності України.

Початок 1991 р. ознаменувався важкими випробуваннями для України, зокрема, й для національно-демократичної преси, яка отримавши необхідні політичні умови розвитку опинилася перед загрозою економічної кризи. Ще наприкінці грудня 1990 р. у ході засідання творчої ради районних і міськрайонних газет Спілки журналістів України (СЖУ) начальник планового відділу управління по пресі Київської області В. Ларіонова повідомляла про проблему фінансування роботи редакцій [5, с. 11].

Перші ознаки кризи проявилися через паперовий дефіцит у республіці, що практично унеможлилював видавничу діяльність органів державної влади, не говорячи вже про опозиційну пресу. Якщо Держпланом СРСР на 1990 р. Українській РСР виділено 66,4 тисячі тон паперу (протягом року нестача становила 5,5 тон паперу), то в 1991 р. цей показник знизився на 10 відсотків і становив – 59,4 тис. тон. Для порівняння, друкарського паперу в 1990 р. виділено – 24,4 тис. тон, у 1991 р. – 10,3 тис. тон. При тому, що потреба в папері на 1991 р. значно зросла. За інформацією заступника голови Державного комітету по пресі УРСР В. Шамрая, у 1990 р. газет республіканського рівня нараховувалося 20, тоді як в наступному році їх кількість зросла до 50 (при зменшенні разового тиражу). Обласних газет у 1990 р. налічувалось 38, у 1991 р. – 125 (при зростанні тиражу на півмільйона примірників), міських – 47 у 1990 р. проти 95 – у 1991 р. Загальний разовий тираж газет у 1991 р. збільшився на 236,4 тис. примірників у порівнянні з попереднім роком. На 1991 р. зареєстровано 1875 газет, 740 з яких пройшли передплату [6, с. 2]. Наприклад, тільки в Івано-Франківській області кількість газет збільшилась в два рази в порівнянні з попереднім роком [7, с. 2]. Також В. Шамрай наголошував на неможливості "вибити" більш ніж 60 відсотків необхідних поставок через

політику “викручування рук”, яку ведуть всі целюлозно-паперові комбінати (ЦПК). Суть зазначеної політики зводилась до того, що ЦПК вимагали від обласних управлінь по пресі перераховувати кошти на власні потреби з фондів соціального розвитку підприємств системи облполіграфвидавців. Кандапозький і Балахнянський комбінати (головні постачальники газетного паперу в УРСР) крім 1,5 тисяч карбованців за кожну тону паперу додатково вимагали від Чернігівського облполіграфвидаву – 500 тис., від Івано-Франківського – 1 мільйон 252 тис., від Вінницького – півтора мільйони, від видавництва “Вільна Україна” – 1 мільйон 14 тис. крб. [6, с. 2]. Українські ЦПК – Корюківський, Дніпропетровський і Жидачівський не могли цілком задовольнити потреби галузі, оскільки сировину отримували з інших республік, яким і постачали значну частину виробленого паперу.

Скрута, в якій опинились більшість редакційних колективів українських газет, національно-демократичними силами пояснювалась не лише економічними чинниками, а передусім політичними. Зокрема, про тиск ЦК КПУ на опозиційний часопис Львівської обласної Ради народних депутатів “За вільну Україну” на початку 1991 р. повідомляла редакція газети. За словами її головного редактора В. Базіва, уряд республіки та партійні комітети прагнуть припинити випуск газети, блокують постачання паперу, засилають у редакцію співробітників КДБ. “Коли закриваються прогресивні видання, ми повинні рішуче відстояти демократичну пресу. Адже те, що припинилася подача яворівської та роздольської сірки, необхідної для виробництва того ж паперу, в’яже руки імперським силам у боротьбі проти нас”, – зазначав головний редактор часопису [8, с. 1]. Прискіплива увага адміністрації до одного з багатьох опозиційних видань пояснювалась тим, що газета мала тісні зв’язки з Народним Рухом України, неодноразово друкувала матеріали стосовно цієї організації, займала виражену антикомуністичну позицію.

У січневому номері часопису знаходимо підтвердження словам головного редактора. На адресу начальника Львівського обласного управління зв’язку О. Кидая відправлено звернення редколегії часопису “За вільну Україну”: “Розповсюдження часопису гальмується на різних щаблях компартійної ієрархії. Ці факти грубого тиску на демократичну пресу можна розцінити однозначно: не маючи вагомих контраргументів, наші опоненти вдаються до силових прийомів у місцях, де при владі поки що панує компартмафія...” [9, с. 1]. Разом зі зверненням опубліковано ряд листів передплатників часопису з Харківської, Сумської, Полтавської, Херсонської, Кіровоградської, Київської, Одеської областей та міст Києва, Керчі, Кривого Рогу в яких повідомлялося про відсутність газети у вказаних регіонах та неможливість її передплати. Житель міста Горлівка, навіть, повідомив про те, що звернувшись до місцевого “Союздруку” з проханням виписати “За вільну Україну”, отримав від працівників цієї установи телефонограму згідно з якою часопис перейменовано у “Вільну Україну”. Лише передплативши запропоновану “оновлену” газету, читач дізнався правду – його обманом змусили передплатити видання Львівського обкому партії [9, с. 1].

Незважаючи на гарантоване законом право громадських рухів та організацій, засновувати власні друковані органи, тиск на опозиційну пресу з боку консервативної частини керівництва республіки на початку 1991 р. мав місце й набував різних форм. Зокрема, в цей період друкований орган Руху “Народна газета” отримав змогу функціонувати як передплатне видання. У зверненні редакції до передплатників “НГ” виносилася подяка 86632 читачам, які виписали газету. Водночас редактор попереджав, що перші номери запізняться, перепрошував за можливі перебої в постачанні (через труднощі з друком) до тих пір поки “не стане до ладу рухівська друкарня” [10, с. 8]. Про поширені в цей час методи протидії владі, становленню опозиційних видань відомо з розповіді заступника головного редактора “Народної газети” О. Лук’яненка. Як згадує журналіст, з початку свого існування київська газета друкувалась у Житомирі, виходила нерегулярно, обмеженим тиражем та поширювалась на громадських засадах. У цей час (початок 1990 р.) видання “нехотя терпіли”, адже редакція не мала ні належного штату, ні приміщення, ні достатніх коштів. Хоча вже й тоді окремі публікації “викликали роздратування в певних інстанціях”. Працівник ідеологічного відділу ЦК КПУ І. Бойко на сторінках “Радянської України” “затаврував лінію нового часопису, як зловмисно конфронтаційну”, а голова Президії Верховної Ради УРСР В. Шевченко доручила помічниці передати сердиті зауваження редакторіві телефоном [11, с. 8].

У зв’язку з відсутністю поліграфічної бази для друку, колектив газети звернувся до голови державного комітету по пресі Ю. Дяченка, який запевнив: “Стривайте, ось визначиться кількість передплатників, тоді виділимо папір і допоможемо укласти угоду з друкарнями”. Але згодом, Комітет оповістив: “Інформуємо, що питання матеріально-технічного постачання періодичних друкованих видань, забезпечення папером, тощо відповідно до Закону СРСР про пресу та інші засоби масової інформації, вирішуються засновниками і видавцями”. Щотижневик з майже стотисячним тиражем було доволі складно друкувати в Житомирі. Керівники київських друкарень “граючи в бюрократичні ігри” відмовили “НГ”, через те, що “мали Компартійний квиток” [11, с. 8]. Далі голова НРУ І. Драч був змушений звернутись по допомогу до керівництва УРСР. За словами О. Лук’яненка, Л. Кравчук дав доручення розібратись заступникові голови Ради Міністрів К. Масику, останній передоручив іншому заступнику В. Комісаренку. “Наприкінці ланцюжка” знову опинився Ю. Дяченко, який радив звернутись до видавництва “Радянська Україна”, що знаходилось поза компетенцією Держкомпреси. Оскільки розпорядження про дозвіл на друк видавалось в ЦК КПУ, колектив редакції відмовився від такого варіанту. Згодом “Народна газета” повідомила Ю. Дяченка про можливість друкувати газету в Тернополі двічі на місяць, але для цього потрібен папір. Далі журналістів “НГ” відправили до начальника “Головполіграфпостачу”, який в свою чергу, підписав розпорядження про виділення виданню (тираж 94, 8 тис.) газетного паперу. Тернопільському обласному управлінню по пресі покладено в обов’язок забезпечення випуску газети за рахунок “авансованої занарядки газетного паперу на 1991 р.”. Втім, наступного дня з Тернополя редакцію сповістили, що паперу немає. Як тільки газета

придбала папір власним коштом, в друкарні виникли “непередбачені технічні труднощі” [11, с. 8]. Все ж, перші номери “Народної газети” надруковано в Чортківській районній друкарні Тернопільського обласного управління по пресі (тут виготовлено фотоформи видання) та Луцькій обласній друкарні (безпосередньо віддруковано з діапозитивів). Головним редактором став відомий український журналіст, публіцист, член СПУ та Руху А. Шевченко [12, с. 8]. Фактично до шостого номеру “НГ” виходила друком у тернопільській обласній друкарні. Невдалий державний переворот ГКЧП, проголошення незалежності України та заборона діяльності Компартії України відкрили газеті, як і багатьом іншим демократичним виданням доступ до друку на базі колишнього компартійного видавництва “Радянська Україна”.

Таким чином, розвиток процесів департизації, суспільної демократизації та становлення політичного плюралізму, що значно активізувалися напередодні проголошення незалежності, суттєво обмежили Компартію в засобах впливу на “деструктивні елементи”. За таких умов найдоцільнішим є використання економічних важелів впливу для перешкодження діяльності опозиційних видань. Журналісти демократичних газет неодноразово повідомляли про відмову поліграфічних підприємств надати необхідні послуги ряду видань під стандартним формулюванням “за браком кадрів та обладнання”. За спостереженням кореспондента “Журналіста України”, іменем ринку прокомуністична влада вела “цькування незручних видань” [13, с. 2].

Задля об’єктивності необхідно зазначити, ситуація з постачанням паперу, впровадженням самофінансування та госпрозрахунку у сфері друку, подорожчання пов’язаних з нею послуг торкнулися багатьох друкованих видань, в тому числі й компартійних. В одному з листів на адресу Президії Верховної Ради України редакція хмельницької газети “Прапор лєнінізму” висловлювала прохання доручити Кабінету Міністрів “встановити тверді та виважені ціни на послуги зв’язківців і поліграфістів”. Редакція скаржилася на те, що з подачі обласного управління по пресі вартість поліграфічних витрат потроїлась у 1991 р. На 1992 р. планувалося чергове підвищення цін, в результаті чого, послуги становили 70 відсотків номінальної вартості номера [14, с. 8].

Отже, наряду з об’єктивними економічними труднощами, періодика зазначеного напрямку зіткнулася із суто адміністративними методами протидії збоку прокомуністичної частини керівництва УРСР. Заяви редакційних колективів окремих газет про силовий тиск влади на опозиційні видання містили під собою цілком конкретний ґрунт. Преса національно-демократичних організацій і партій республіканського рівня опинилась у більш вигідному становищі, порівняно з відповідними регіональними виданнями. Виконуючи функції партійних друкованих органів, вона могла розраховувати на підтримку власних засновників. Хоча далеко не завжди отримувала її.

Складнішими були умови розвитку друкованих видань обласного, міськрайонного рівнів, які особливо відчували на собі протидію місцевої адміністрації. Критичні матеріали на адресу компартійної номенклатури збоку національно-демократичних газет посилювали наслідки економічної кризи для останніх. Це проявлялось через блокування випусків, перешкодження передплатній кампанії (наприклад, через мережу “Союздруку”, відділення зв’язку), розподіл паперу та матеріальної допомоги тощо. Становище досліджуваної преси в цей час характеризувалося хронічним браком матеріального забезпечення, відсутністю робочих приміщень, професійних кадрів.

Перспективи подальших пошуків полягають у дослідженні суспільно-політичних, нормативно-правових змін в умовах функціонування національно-демократичної преси, що відбулися в часи незалежності України.

Джерела та література

1. Деревінський В. Журнал “Український вісник” (1987-1989 роки) / В. Деревінський // Українознавство – 2009 – № 3. – С. 204-207.
2. Здоровега В. Преса і влада / В. Здоровега // Українська періодика: історія і сучасність : тези доп. і повід. Всеукр. наук.-теорет. конф. (9 – 10 грудня 1993 р.) / Ред. кол.: М. М. Романюк (відп. ред.) та ін. – Львів., 1993. – С. 3-5.
3. Кіпіані В. Видавнича діяльність Української Гельсінської спілки / В. Кіпіані // Молода нація. – 2011. – спецвипуск. – С. 46-48.
4. Костилева С. О. Становлення і розвиток друкованих засобів масової інформації новітньої України (друга половина 80-х – 90-ті рр. ХХ ст.) : дис. ... доктора іст. наук: 07.00.01 / Світлана Олександрівна Костилева. – Донецьк, 2004. – 477 арк.
5. Вартанов Г. Про справи наболілі / Г. Вартанов // Журналіст України. – 1991. – № 3.
6. Береснева О. Золота лихоманка на газетній шпальті / О. Береснева // Журналіст України. – 1991. – № 5.
7. Зенькович В. Зустріч з журналістами / В. Зенькович // Галичина. – 1991. – № 5. – 6 січня.
8. Бєсяда І. Єдність, рішучість, витримка / І. Бєсяда // За вільну Україну. – 1991. – № 10. – 19 січня.
9. Куди зникає часопис // За вільну Україну. – 1991. – № 12. – 24 січня.
10. До передплатників “Народної газети” // Літературна Україна. – 1991. – № 1. – 3 січня.
11. Лук’яненко О. Удар нижче пояса. Чому не виходить “Народна газета” / О. Лук’яненко // Літературна Україна. – 1991. – № 8. – 21 лютого.
12. До наших читачів // Народна газета. – 1991. – № 1. – Березень.
13. Качуренко О. За бідну багатотиражку замовте слово. / О. Качуренко // Журналіст України. – 1991. – № 2.
14. Рубрика “Листи”. Заява трудового колективу редакції газети “Прапор лєнінізму” // Журналіст України. – 1991. – № 8.

Кожанов А. В. Положення національно-демократических печатных изданий накануне провозглашения независимости Украины

Статья посвящена исследованию политических и экономических условий деятельности печатных изданий национально-демократического направления накануне провозглашения независимости Украины. Автором рассмотрены некоторые аспекты экономического кризиса в республике, их деструктивное влияние на развитие исследуемой периодики, а также характер взаимоотношений

власти и оппозиционной прессы. На примере отдельных газет, освещены распространенные методы борьбы консервативной части руководства Украинской ССР с редакционными коллективами, которые занимали антисоветскую позицию.

Ключевые слова: Народный Рух Украины, независимые газеты, пресса, Украинская республиканская партия.

Kozhanov A. V. The position of national-democratic print media on the eve of Ukrainian independence

The article is investigated the political and economic conditions of the printed editions of the national-democratic movement on the eve of Ukrainian independence. The author considers some aspects of the economic crisis in the country, their destructive influence on the study of periodicals, as well as the nature of relations between the authorities and the opposition press. For example some newspapers, it covered spread methods of struggle the conservative leadership of the Ukrainian SSR with editorial staffs, what held anti-Soviet stance.

Keywords: Narodny Rukh of Ukraine, independent newspapers, the press, Ukrainian Republican Party.

УДК 94:323.39(477)"1950/1970"

О. Ф. Штейнле

ВИХІДЦІ З ХАРКОВА У ВИЩІЙ ЛАНЦІ РАДЯНСЬКОЇ НОМЕНКЛАТУРИ (1950–1970–ті роки)

Робиться спроба визначити роль вихідців із Харкова в політичних елітах СРСР післясталінських часів. Відзначається ряд обставин, що сприяли створенню регіонального клану у колишній столиці радянської України. Констатується їх значна концентрація, контроль над ключовими посадами в апараті управління, спільна позиція та тісний зв'язок між собою, що вказує на ймовірне існування харківського земляцтва, схожого на дніпропетровську "партійну групу". Відтак набуває нового значення зміщення Микити Хрущова в 1964 році та подальша конкуренція в політичних елітах СРСР.

Ключові слова: номенклатура, радянська еліта, клієнтела, неформальні відносини.

Характерною рисою радянської політичної системи була наявність цілого пласту неформальних відносин, що залишається найбільш малодослідженим аспектом номенклатурного світу. Владні еліти СРСР справедливо називають "закритими". Важливі механізми та процеси всередині них були утаємниченими від суспільства. Маса мали задовольнятися офіційною версією, що частіше всього приховувала реальне становище за набором ідеологічно виважених штампів. Тож зрозуміти життєвий світ радянських керівників з його дійсними реаліями неможливо без занурення у царину їхніх неформальних стосунків та практик.

Ключове питання цього світу – отримання, збереження та посилення своїх позицій у владній вертикалі. За офіційним фасадом партійної монолітності точилася жорстка боротьба за владу між різними групами номенклатури. У лексиконі керівних працівників повоєнних років міцно закріпилося слово "обойма". Так називали групу діячів, що підтримують один одного і об'єднуються навколо свого лідера. Командна гра – одне з найважливіших правил політичного виживання в номенклатурному просторі.

Для формування "обойми" важливий цементуючий фактор, в ролі якого часто виступало походження з одного регіону. Хрестоматійний приклад – дніпропетровське земляцтво. Починаючи з другої половини 1960-х років, "дніпропетровці" та інші близькі до Леоніда Брежнєва керівники починають відігравати все вагомішу роль у політичному житті СРСР. Їхній вплив знайшов відображення навіть у фольклорі, що виділив в народному курсі історії СРСР три періоди: допетровський, петровський і дніпропетровський.

У доробку праць про правлячі еліти СРСР другої половини ХХ століття дослідження, присвячені клієнтелам, велика рідкість. На існування серед номенклатурних працівників груп, не передбачених партійним статутом, звертав увагу класик теми Михайло Восленський. Він один з перших озвучив тезу про дніпропетровську "партійну групу" [1, с.369-370]. Широкий історичний екскурс про роль клієнтелізму в російській історії запропонував Михайло Афанасьєв. Однак його, безсумнівно, цікаві теоретичні розробки слабо підкріплювалися конкретними фактами [2]. Російський дослідник Микола Мітрохін вийшов на цю проблему в контексті вивчення російського націоналізму та проекту зі збирання усних історій колишніх працівників ЦК КПРС [3; 4; 5]. Питання неформальних груп всередині номенклатури УРСР порушила Юлія Кузьменко, вивчаючи його на ширшому фоні перебудовчих процесів [6].

Відтак, можна констатувати, що значний інтерес до "тіньових" груп всередині радянських еліт слабо задоволений існуючими дослідженнями. Між тим, дніпропетровський випадок далеко не поодинокий.

Сприятливе середовище для формування номенклатурних груп на регіональній спайці було і в іншому індустріальному центрі радянської України – Харкові. Цьому сприяв ряд обставин.

По-перше, Харківщина мала значні матеріальні й кадрові ресурси – "поживне середовище" для формування власного регіонального клану. У післявоєнні роки чисельність комуністів у Харківській області вдвічі перевищувала всю Компартію Білорусі, не кажучи вже про менші республіки. Не менш значимим був і бюджет регіону – понад 800 млн. рублів [7].

По-друге, представники харківської номенклатури з огляду на статус регіону мали гарантований доступ до вищих ешелонів влади. З 1952 р. перший секретар обкому включався до кандидатів в члени політбюро-